

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

**Серія:
Філологічні науки
(мовознавство)**

Випуск 137

Кіровоград – 2015

ББК 81.2(3)

Н 34

Наукові записки. – Випуск 137. – Серія: Філологічні науки (мовознавство) –
Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. – 652 с.

До Наукових записок увійшли статті, присвячені дослідженню актуальних питань загального мовознавства, лексикології, фразеології, ономастики, термінознавства, словотвору, соціолінгвістики та мовних картин світу в аспекті когнітивної лінгвістики і лінгвокультурології.

Збірник розрахований на наукових працівників, викладачів, студентів факультетів іноземних мов.

Друкується за ухвалою вченої ради Кіровоградського державного педагогічного
університету імені Володимира Винниченка
(*протокол № 7 від 26.12.2014 року*).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

1. Олег Семенюк	– доктор філологічних наук, професор
(відповідальний редактор).
2. Григорій Клочек	– доктор філологічних наук, професор.
3. Болеслав Кучинський	– кандидат філологічних наук, професор.
4. Василь Лучик	– доктор філологічних наук, професор.
5. Володимир Манакін	– доктор філологічних наук, професор.
6. Василь Марко	– доктор філологічних наук, професор.
7. Володимир Панченко	– доктор філологічних наук, професор.
8. Валентина Паращук	– кандидат філологічних наук, професор.
9. Василь Ожоган	– доктор філологічних наук, професор.
10. Олег Поляруш	– кандидат філологічних наук, професор.
11. Олена Семенець	– доктор філологічних наук, професор.
12. Олександр Білоус	– кандидат філологічних наук, професор
(відповідальний за випуск).

Статті подано в авторській редакції.

**© Кіровоградський державний педагогічний
університет імені Володимира Винниченка, 2015**

УДК 81'373.72

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОЇ ФОРМИ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З КЛЮЧОВИМИ ЛЕКСЕМАМИ АНГЛ. FIRE, НІМ. FEUER ТА УКР. ВОГОНЬ

Яна БЕЧКО (Умань, Україна)

У статті аналізуються особливості внутрішньої форми фразеологізмів, що включають полісемантичні лексеми англ. fire, нім. Feuer та укр. вогонь, а також розглядаються такі аспекти внутрішньої форми як прозорість, образність, метафоричний та метонімічний характер. Автор також з'ясовує як внутрішня форма таких фразеологізмів співвідноситься з тими чи іншими фразеологічно пов'язаними вторинними значеннями ключових лексем.

Ключові слова: фразема, внутрішня форма, ключове слово, смисловий розвиток, структура, семантика, багатозначність.

The author analyses the peculiarities of the inner form of idioms with nouns Eng. fire, Germ. Feuer, Ukr. vohonь and considers such features of inner form as transparency, universality, and metaphoric/metonymic nature. The ways the inner form of such phraseological units correlate with the phraseological secondary meanings of the key lexical units are found out.

Key words: set phrase, inner form, key lexical component, sense development, structure, semantics, polysemy.

Вогонь й інші термічні явища відіграють істотну роль у житті людини, її природному та суспільно-культурному довіклі. Лексеми, що належать до «термічної» сфери, здатні передавати, зокрема у вторинному використанні, дуже широкий спектр значень, які належать не лише до цієї, а й до інших семантичних сфер і вираження яких прямо чи опосередковано мотивується термічною семантикою. Дослідженням смислового розвитку «термічних» слів головно у царині лексичної семантики і словотвору займаються Т.О. Черниш, Л. В. Педченко, К. С. Верховгурова [12; 7; 3], натомість фразеологічних студій тут бракує, понадто ж на матеріалі української, англійської та німецької мов. Крім того, нас цікавить внутрішньомовний механізм функціонування семантики багатозначних лексичних одиниць на фразеологічному рівні, оскільки проблематика взаємовідношень лексико-семантичної та лексико-фразеологічної підсистем мови теж є недостатньо вивченою і **актуальною** у теоретичній фразеології. У нашій статті ми ставимо за **мету** з'ясувати особливості внутрішньої форми фразеологізмів, що включають полісемантичні слова на позначення вогню. За **об'єкт** нашого дослідження ми обрали англійські, німецькі та українські ідіоматичні фраземи номінативного та предикативного характеру, порівняльні звороти, прислів'я та приказки, усталені мовленнєві формули, в яких ключовим компонентом виступають іменники англ. *fire*, нім. *Feuer* та укр. *вогонь*. **Предметом** нашої розвідки є аналіз рис та особливостей функціонування внутрішньої форми фразеологізмів, що включають полісемантичні слова на позначення вогню. Відповідно, ми поставили перед собою **завдання** з'ясувати як внутрішня форма досліджуваних фразеологізмів співвідноситься з тими чи іншими фразеологічно пов'язаними вторинними значеннями ключових лексем.

Структурно-семантичний аналіз предикативних фразем із ключовим лексичним компонентом-позначенням вогню показав, а) що їхня внутрішня форма виявляє певні спільні риси, і б) що ці риси знаходяться у співвідношенні з тими чи іншими фразеологічно пов'язаними вторинними значеннями згаданої ключової лексеми. Фразеологічно пов'язаним, чи фразеологічним, ми називаємо те значення, яке слово отримує, виступаючи у контексті фраземи, і яке є, отже, складником цілісного значення цієї фраземи. Одним із типових фразеологічних значень слів-найменувань вогню є «джерело інтенсивного деструктивного, головно негативного (й не завжди фізичного) впливу». Іншим, також типовим, хоча й менш розповсюдженим, є фразеологічно пов'язане значення «цілеспрямована ефективна (і здебільшого позитивно оцінювана) конструктивна діяльність». Спільним для цих фразеологічних значень є семантична риса «інтенсивна результативна дія». У переважній більшості випадків ці значення мотивуються фразеологічною семантемою «вогонь, полум'я», яка для найменувань вогню є вихідною, первинною. Крім того, подібні фразеологічні значення можуть походити і від вторинної для назв вогню семантики «стрільба, ведення вогню».

Отож для фразеологічних утворень, у складі яких назви вогню виражають ці два типи значення, у цілому є характерною образна внутрішня форма, котра є позначенням певної більш-менш реальної ситуації, такої, приміром, як посилення процесу горіння внаслідок додавання до вогню легкозаймистих речовин, необачне поводження з вогнем і ті наслідки, які воно може мати

для людини тощо: *підливати масла у вогонь* «підсилювати, розпалювати, збуджувати чимсь певне почуття, переживання, суперечку і т. ін» [5], *гратися з вогнем* «поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки; ризикувати» [11: 16], англ. *put the fat to the fire* «погіршити суперечку чи сварку» [2: 264], *play with fire* «по-дурному ризикувати» [13: 114], нім. *Ol ins Feuer gie?en* «підливати масла у вогонь» [6: 427], *mit dem Feuer spielen* «гратися з вогнем» [6: 176]. Це ж стосується і одиничної фраземи, де вогонь метафорично символізує результативну дію як таку, пор. укр. *диму без вогню не буває* «все має свою причину» [11: 50] та її англійський та німецький відповідники англ. *there is no smoke without fire* [2: 939], *wo Rauch ist, da ist auch Feuer* [6: 149]. Справді, усе це ситуації, які цілком можна уявити у дійсності.

Те саме стосується і сполук, де семантика «вогонь, полум'я» породжує значення інтенсивного й продуктивного процесу, а внутрішня форма описує виробничі ситуації, такі, як підтримання чи розкладання вогню, його використання для готування їжі чи розігрівання прасок: укр. *ні вогню, ні полум'я – тільки дим* [8: 59] (ми тлумачимо цю паремійну фразу як «багато галасу, а діла немає»), *при чужім огні свій горнець гріє* «користується чужим добром» [4: 627], англ. *have many irons in the fire* «бути дуже заклопотаним різними справами» [2: 469], *keep the home fires burning* «підтримувати сімейне вогнище, зберігати сім'ю, підтримувати, годувати сім'ю» [1: 278], нім. *mehrere Eisen im Feuer haben* «1. (не) мати багато проєктів; 2. (не) мати багато можливостей» [6: 149], *sein Supphen am Feuer anderer kochen* «наживатись за рахунок інших» [6: 176].

Конкретна образно-наочна ситуація, яка виражається такими фразеологізмами на рівні їхньої внутрішньої форми, далі витлумачується в узагальненому сенсі як метафора, метафоричний знак інших подібних за своїм логічним характером ситуацій. Приміром, у фраземах типу укр. *диму без вогню не буває* ситуація, що описується на дослівному рівні, водночас отримує узагальнене витлумачення «не існує явища без його причини», яке у свою чергу може стосуватись інших конкретних ситуацій, пор. дефініції англійського відповідника цієї української фраземи, що метафорично порівнюють зв'язок між димом і вогнем із відношенням між поголосом та його можливими реальними підставами («у чуток завжди є певні підстави» [14: 321]; «якщо про когось говорять щось погане, то це, можливо, частково відповідає дійсності» [13: 1562]). Міжмовні збіги у внутрішній формі таких утворень можна розглядати як втілення певних більш-менш загальних моделей, причому навіть не обов'язково фразеологічних (і, отже, мовних), а й, ширше, концептуально-семіотичних.

Аналогічним чином узагальнюючу метафору, але таку, що втілює вже сучасну мовно-культурну модель, можна вбачати й у випадку фразем, у яких позначення вогню використовуються на рівні внутрішньої форми у значенні «ведення вогню стрілянина», виражаючи (частіше) негативний деструктивний вплив і (рідше і, крім того, у заперечній формі) позитивно оцінювану конструктивну діяльність. Це утворення типу укр. *викликати вогонь на себе* «свідомо, навмисне брати на себе всю складність, чийось вину або відповідальність за щось» [11: 30], *прийняти на себе вогонь* «прикрити, уберегти кого-небудь від небезпеки, неприємностей, ганьби і т. ін.; заступитися за когось» [5], *відкривати вогонь* [11: 36]. Англійські й німецькі одиниці часто є більш або менш точними відповідниками українських, пор. англ. *be/come under fire* «заспати суворій критиці за зроблене» [13: 597], де зосередження вогню образно ототожнюється з особливою критичною увагою чи пильністю, *hang fire* «давати осічку; зволікати; не давати відповіді» [1: 278], *miss fire* «давати осічку; пройти непоміченим, не дати бажаного результату» [1: 279] і т. д.

Але в деяких аналізованих фраземах, у їхньому первісному фразеологічному значенні можна зустріти й вияв метонімічної мотивації: мова йде про ті сполуки, внутрішня форма яких відтворює певні історичні реалії, називаючи їхні деталі, пор. укр. *вогнем і мечем* «знищити нещадно; з великою жорстокістю» [5] і його відповідники англ. *fire and sword* «спалення й убивство (під час війни)» [14: 321], нім. *mit Feuer und Schwert ausrotten* «зруйнувати, знищити вогнем і мечем, піддати вогню і мечу» [6: 176]. Існує кілька версій виникнення цього виразу, одна з них пов'язує його внутрішню форму зі стародавнім способом лікування (вирізання ран і припалювання їх вогнем), натомість значення «знищувати супротивника мечем і пожежами» з'являється у римських поетів [9: 415]. Представлення певної ситуації за її реальними складниками можна вбачати й у первісному значенні сполук типу укр. *nimu (imu) у вогонь і у воду* «готовий іти куди завгодно, на все» [11: 87], англ. *go through fire (and water)* «1. пройти через суворі випробування; 2. іти у воду і вогонь за когось (*for*); здолати перешкоди» [2: 432], нім. *fur j-n durchs Feuer gehen* «піти за когось у вогонь і у воду» [6: 176].

Таким чином, у деяких із фразем цієї групи знаходять відображення релігійні та міфологічні уявлення і, відповідно, мовні моделі, часом представлені у прецедентних текстах, що стали джерелом їх запозичення шляхом фразеологічного калькування. У цьому ж плані пор. також укр. *вогнем дихати* «дуже сердитися, гніватися, виявляти недоброчливість до когось» [11: 39], англ. *breathe fire* «говорити й поводити себе дуже сердито» [1: 278] і образні іменні сполуки укр. *прометеїв вогонь* «незгасне прагнення до досягнення високої та благородної мети» [11: 159], англ. *sacred fire* «божественний вогонь; «іскра божа», тобто творчий дар, натхнення, талант» [1: 652], *Promethean fire* «незгасне стремління до високих цілей і ідеалів» [1: 279].

Уже згадана фразема нім. *die Hand für j-n, für etw. ins Feuer legen* є також прикладом ускладненого механізму внутрішньої форми, у якій є кілька рівнів (і, відповідно, ступенів витлумачення): дослівне значення «покласти руку за когось (щось) у вогонь» отримує узагальнене перетлумачення «готовність здійснити щось для когось (чогось) у ситуації, яка є дуже небезпечною». Це останнє у свою чергу інтерпретується як свідчення наявності причини для такої налаштованості: її презумпцією є довіра тому, для кого це робиться за умови явної небезпеки, а така довіра, звісно, має бути дуже високою й навіть беззастережною. Структурно подібну ситуацію знаходимо й у фраземі нім. *jmdm. Feuer geben* «висварити когось», у семантичному підґрунті якої можна вбачати не лише згадку про вогонь як носія деструктивного впливу, а й іронічне переосмислення цілісного фразеологічного значення «дати прикурити» шляхом обігрування контрасту між дружнім характером такої дії, з одного боку, і прямо протилежним у цьому сенсі й, отже, логічно неочікуваним похідним значенням, із іншого.

Знову повертаючись до нашої тези про наявність зв'язку між модельним характером внутрішньої форми і фразеологічно похідним значенням, зауважимо, що істотно іншим, ніж у попередніх прикладах, є образний зміст внутрішньої форми фразем, котрі за допомогою твірної «вогневої» семантики виражають 1) інтенсифікуючий вплив на людину, її дії та психіку, а також 2) певні соматичні й психологічні стани людини й властивості її характеру (такі, як гарячка чи збудженість; запальність, гарячковість, темпераментність). Щоправда, у першій групі теж можна знайти випадки, коли механізм внутрішньої форми спирається на образне витлумачення реальної життєвої ситуації (такою є, приміром, *пожежа* як причина поспіху, пор. англ. *where is the fire* «Що ви так поспішаєте?» [1: 279], чи вогонь як складник технологічних процесів, пор. укр. *піддаму вогню* «спонукати кого-небудь до інтенсивнішої дії, викликати, посилювати запал у когось і т. ін.» [5]). Однак більшість фразем тут має внутрішню форму, котра образно представляє ситуацію інтенсифікуючого впливу у нереальний спосіб, пор. англ. *on the fire* «в роботі» [1: 279], нім. *Feuer hinter etw. machen* «прискорити що-небудь» [6: 176].

Що ж до фразем, де фразеотвірне значення вогню служить для позначення «гарячих» рис темпераменту людини й аналогічних психічних та тілесних станів, то тут їх образне представлення видається міфо-поетичним і в цьому сенсі умовним: причиною цих властивостей чи станів зображується вогонь, що локалізується в людині, яка, отже, горить, спалахує, уподібнюється вогняній кулі тощо, пор. укр. *огонь му в руках* «такий прудкий до роботи або до бійки» [4: 626], *вогнем горіти* «дуже червоніти (про обличчя); мати високу температуру тіла, відчувати жар» [5], *пашіти вогнем* «бути дуже розгаряченим, рум'яним через сильне збудження, хвилювання тощо» [5], англ. *a fire in the blood* «пристрасть» [1: 278], *full of bush fire* «дуже енергійний, життєрадісний, відважний, мужній» [1: 278], *a ball of fire* «хтось сповнений енергії та ентузіазму» [1: 62], нім. *bei jmdm. ist (gleich) Feuer im Dach* «про запальну, легко збудливу людину» [15: 1271], *Feuer und Flamme speien* «вергати грім і блискавку, шаленіти» [6: 194]. Ці образи із сучасного погляду є поетично-умовними, проте в історико-культурній перспективі, очевидно, відображають міфологічне сприйняття відповідних почуттів.

Таким чином, фразеологічна семантика ключових лексем, виникаючи під впливом різних моделей і чинників смислового розвитку, у загальних рисах виявляється співвідносною із диференціацією внутрішньої форми фразем за ознакою «правдоподібність / міфологічно-образна умовність».

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Англо-русский фразеологический словарь / [авт.-уклад. А. В. Кунин]. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Рус. яз., 1984. – 944 с.
2. Англо-український фразеологічний словник / [уклад. К. Т. Баранцев]. – К. : Рад. школа, 1969. – 1052 с.
3. Верхотурова К. С. Огонь в зеркале русского языка : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Верхотурова Ксения Сергеевна. – Екатеринбург, 2009. – 213 с.
4. Галицько-руські народні приповідки : У трьох томах. / [зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко]. –

Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – Т. 1-3.

5. Інтегрована лексикографічна система "Словники України" [Електронний ресурс], версія 1.05. Інститут мовно-інформаційних досліджень НАН України. – К.: Довіра, 2001-2005.

6. Немецко-русский фразеологический словарь / [авт.-сост. Л. Э. Бинович, Н. Н. Гришин]. – М. : Русский язык, 1975. – 656 с.

7. Педченко Л. В. Лексика вогню в говірках російської мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.02 «Російська мова» / Л. В. Педченко. – Харків, 2000. – 20 с.

8. Прислів'я та приказки : Природа. Господарська діяльність людини / [упоряд. М. М. Пазяк]. – К. : Наук. думка, 1989. – 480 с.

9. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / [авт. А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова]. – СПб. : Фолио-пресс, 1999. – 701 с.

10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / [авт.-уклад. М. Номис]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.

11. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник / [авт.-уклад. І. С. Олійник, М. М. Сидоренко]. – К. : Радянська школа, 1978. – 447 с.

12. Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні (гніздовий підхід) : монографія / Т. О. Черниш. – К., 2003. – 480 с.

13. Longman Dictionary of Contemporary English. The Living Dictionary / [ed. by S. Bullon]. – Harlow, England : Pearson Education Limited, 2003. – 1949 p.

14. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / [A. S. Hornby, A. P. Cowie]. – Moscow : Russian Language Publishers, 1982. – V. 1-2.

15. Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache. – Berlin : Akademie-Verlag, 1973-1980. – B. 1-5.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Яна Бечко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземних мов Уманського національного університету садівництва.

Наукові інтереси: фразеологія англійської, німецької та української мов.

УДК 811.112.2

DEUTSCHE PHRASEOLOGISMEN MIT BEZEICHNUNGEN DER CHARAKTEREIGENSCHAFTEN "FLEIßIG" UND "FAUL"

Lyubov VITALISH (Lviv, Ukraine)

У статті розглянуто німецькі фразеологізми на позначення рис характеру "старанність" та "ледачість" зі структурою речень та членів речення. Ці фразеологізми функціонують як з кореневим ключовим словом з різноманітною морфологічною реалізацією, так із його синонімами або ж без характерного лексичного маркера.

Ключові слова: фразеологія, класифікація, тематична група, прислів'я, приказка, усталене порівняння, морфологічна реалізація, лексичний маркер.

The article is devoted to the analysis of the German idioms of different structure to name the personality traits "diligence" and "laziness (sloth)". These idioms function either with a root keyword or its synonyms as well as without a corresponding lexical marker.

Key words: phraseology, phraseological unit, proverb, classification, theme group, persistent comparison, morphological realization, lexical marker.

Neben der strukturellen, semantischen und strukturell-semantischen Herangehensweise bei der Erforschung der deutschen Phraseologismen entwickelt sich heute in vielen Richtungen die Erforschung der Phraseologismen nach thematischen Gruppen [5; 9; 10]. Die thematische Gruppe erhält in der phraseologischen Forschung eine weite Interpretierung: Sowohl konkrete, als auch abstrakte Dinge können thematisch gruppiert werden. Zu den konkreten Dingen in phraseologischen Forschungen gehören z. B. Körperteile (auch Somatismen genannt) [11: 213-218], im abstrakten Bereich beschäftigen sich die Phraseologieforscher mit Farbenbezeichnungen [7: 72-75], Raumbegriffen [2: 114-117], Begriffen zur Bezeichnung des Sehvermögens [8: 297-300]. Mehrere Forscher befassen sich mit der Einteilung der Phraseologismen in Sprichwörteransammlungen [1; 3; 4; 12].

Das Ziel dieses Artikels ist eine Auflistung und strukturell-semantische Analyse der Phraseologismen zur Bezeichnung der gegensätzlichen Charaktereigenschaften des Menschen *Fleißigkeit (Arbeitsamkeit)* auf der einen Seite und *Faulheit* auf der anderen Seite.

Die Einteilung der Charaktereigenschaften in positive und negative ist relativ, im Laufe der Zeit wurden bestimmte Charakterzüge umgewertet. Was heute als positiv oder neutral gilt, z. B. *Nachgiebigkeit* und *Verträumtheit*, erscheint in Phraseologismen als tadelswert oder negativ. Einzelne Phraseologismen mit Bezeichnungen der ansonsten positiven Charaktereigenschaft *Arbeitsamkeit* enthalten sowohl positive als auch negative Bewertung dieser Charaktereigenschaft und der ihr entsprechenden Verhaltensweise.

Bei der Forschung halten wir uns an folgende methodische Verfahrensweise: